

Om tienden

Af Troels Dahlerup

I de senere år har der vist sig en voksende interesse for tienden, dels på grund af dens betydelige økonomiske værd, herunder en berettiget interesse for den »pristalslignende« kapitelstaxt,¹ dels i forbindelse med den helt aktuelle foldudbytte-debat i dette tidskrift,² i hvilken forbindelse det bestemt ikke vil være overflødigt nok engang at erindre om Svend Gissels ord: »At i alt må det nok erkendes, at de enkelte tiendeopgivelser må underkastes en nøje kontrol inden benyttelsen, samt at de næppe kan tilvejebringe noget egentligt grundlag for foldberegninger, kun give visse fingerpeg«.³

Principielt gælder det, såvel før som efter reformationen, at tienden i Danmark skulle deles i tre lige store dele mellem præst (mensa), kirke (fabrica) og biskop (efter 1536 kronen); men tidligt gjorde bønderne modstand imod bispens krav med det resultat, at i det meste af middelalderen måtte de fire nørrejske og den fynske biskop nøjes med »biskopsgaven«, en afløsningsordning, formentlig oftest i korn,⁴ der ret naturligt antages at have været væsentligt mindre, end hvad de to andre tiendemodtagere (kirke og præst) modtog.

Takket være Falsterlisten⁵ har vi ikke blot optegnet, hvad præsterne dér (*anno presenti*) modtog som deres tiende, nemlig hver 30.

kærv efter gammel sædvane, hvorefter det sogn for sogn opregnes, hvor mange traver korn sognepræsten modtog;⁶ men ydermere bringer et tillæg *biskopsgaven*,⁷ der årligt udrededes af hver enkelt sogn i byg samt i et mindre antal skæpper havre, d.v.s. at der for denne tiendeparts vedkommende må være tale om en norm, visse fastsatte og aftalte ydelser.

Hvordan vi end vil omregne præstetienden i traver til skæpper og pund, kan der ikke være tvivl om, at denne normalt (NB: anno presenti) lå 5–10 gange over den biskoppen tilkommende ydelse. Men at reformationstidens ændringer i tiendesystemet omsider var på vej, kan måske udlæses af, at i det lille Sønderkirkeby sogn⁸ anføres det umiddelbart efter en præstetiende på 80 traver (med »gennemsnittet« tre skæpper pr. trave = 240 skæpper, d.v.s. 10 pd. korn), at der til bispnen gaves 35 traver, d.v.s. knap det halve af præstens tiende. Hvordan man end vil beregne dette (f.ex. = 105 skæpper, d.v.s. $4\frac{3}{8}$ pund), bliver det i alle tilfælde langt mere end biskopsgavefortegnelsens beskedne 2 pund korn, 10 skæpper havre.⁹ Men at disse mange pund korn og skæpper havre sluttelig i listens summa summarum er angivet i *penge*, viser unægtelig, hvor forsigtigt man skal optræde i sin behandling af sådanne ældre fortegnelser,

---

Troels Dahlerup, f. 1925, dr.theol., professor i historie v. Aarhus Universitet.

1. Således Jens Holmgaard i Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978) s. 147 ff. Jfr. også Kristof Glamann i HT 11 IV (1955) s. 489 ff.
2. Gert Poulsen XXVI:3 s. 358 ff. og XXVII:3 s. 417 ff. Karl-Erik Frandsen XXVII:1 s. 21 ff., Ejvind Slottved XXVII:1 s. 74 ff. og Karen Schousboe XXVIII:1 s. 35 ff.
3. Landgilde og Udsæd på Sjælland (1968) s. 102.
4. Se herom Niels Skyum-Nielsen: Ærkekonge og ærkebiskop, Scandia XXIII, spec. s. 88 ff.
5. Trykt af H. F. Rørdam i Da. Mag. 6 IV s. 273–299. Omend den utvivlsomt afspejler senmiddelalderlige forhold, er der næppe noget i vejen for, at den kan dateres til umiddelbart *efter* reformationen, se Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti (1968) s. 213 med note 35.
6. Fem gange angives det, at der går 3 skæpper korn på traven, én gang blot $2\frac{1}{2}$ skæppe, men også én gang 4 skæpper.
7. Ibid. s. 297 ff., jfr. ndf. bilag I.
8. Ibid. s. 282.
9. Ibid. s. 297.

Bilag I
Falsterlisten

	Bisp		Præst
S-Kirkeby	2 pd. byg	10 skp. havre	80 traver (bispen fik 35)
Gundsøllille	6 pd. ÷ 1 td.	20 skp. havre	380 traver
Tingsted	2½ pd.	20 skp. havre	240 traver
Ønslev	3 pd.	20 skp. havre	200 traver

Kilde: H. F. Rørdam: Bidrag til Falsters kirkelige Topografi i Slutningen af Middelalderen (Danske Magazin 5. VI s. 273-99).

Den gejstlige jurisdiction 1582/83

	Byg	Havre
<i>Sønder Kirkeby</i>	1 pd. 4 skp.	7 skp.
Egebjerg	½ pd.	
Korselitze (delvis)		3 skp.
<i>Gundslev</i>	2 pd.	6 skp.
Skovby	2 pd.	6 skp.
Sortsø	1 pd.	4 skp.
Skjerne	1 pd.	4 skp.
<i>Tingsted</i>		10 skp.
Taaderup		10 skp.
Øverup	1 pd.	
Stubberup	18 skp.	
Brunstoft	18 skp.	
<i>Ønslev</i>	1½ pd. 3 skp.	
Klodskov	14 skp.	20 skp.
Byskov	16 skp.	
Boderup	2 skp.	

Kilde: RA, lensregnskaber, Nykøbing lens regnskaber 1582/83.

hvis datering og exacte formål ikke står os ganske klart.

Inden man derfor på dette beskedne grundlag begynder at drage for vidtgående slutninger, f.ex. at det var normalt, at præster modtog (den fulde) tiende i kærven, samt at den gamle biskopsgave fra reformationstiden som kongetiende nu også ydedes som »fuld tiende«, turde det være væsentligt at fastslå, hvilken betydelig rolle lokale forhold fortsat spillede. Ikke blot ydede man på Lolland-Falster ikke kirketående »efter gammel sædva-

ne«,¹⁰ men selvom man efterhånden søgte at tillemppe de almene principper også her, synes først Enevælden (1687) at have haft held dertil.¹¹

Hvordan det gik med kronens part af tienden, fortæller Nykøbing lensregnskaber 1582/83;¹² thi af disse fremgår med al ønskelig tydelighed, at Falsterlistens biskopsgavesystem fortsatte i bedste velgående, med den ene, men for os væsentlige forskel, at vi her kan komme bag om dens sognevise opregninger, idet sognene vel fortsat i hovedsagen

10. Kongebrev af 14/12 1536 (H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I (1883) s. 25 f.). Som årsag hertil angives sognekirkerne at være så rigt funderet, at de ikke havde tiende behov. Endnu 1586 måtte sognemænd mere eller mindre godvilligt komme bygfældige kirker til hjælp (Kh. Saml. 3 VI s. 479 ff.).

11. Kh. Saml. 3 VI s. 455 ff.

ydede de gamle afgifter, blot ses de udspecificerede på de enkelte landsbyer og enestegårde, et system, der udmærket godt kan have været i brug i middelalderen. I de foran (bilag I) angivne eksempler ses samtlige havreydelser i de fire sogne at være fuldstændigt uændrede i de halvhundredte år; bygmængden er nøjagtigt overensstemmende i Tingsted og i Gundslev sogn (her anfører dog Falsterlisten undtagelsesvis en tønne mindre), medens der 1582/83 savnes 4 skæpper i Sønder Kirkeby (4 skæpper byg af Korselitze opføres under S. Alslev s.) og blot 1 skæppe i Ønslev sogn, ubetydelige forskelle, der tildels kan forklares ved, at en normativ kilde som Falsterlisten naturligvis ikke bør være ganske identisk med et virkeligt oppebørselsregnskab.¹³ Og idet sognenes tiender således ses udspecificeret på de enkelte landsbyer (og enestegårde), turde det langt fra være usandsynligt, at den indenfor disse igen var pålignet hver enkelt gård.

Det er især Niels Skyum-Nielsens fortjeneste¹⁴ at have påvist, at trods uendelig møje fik de jysk-fynske bisper først 1527 indført »den fulde bispetiende«, omend i begyndelsen blot som en valgfri ordning, som mange bønder øjensynligt fandt fordelagtig, hvilket unægtelig indicerer, at begrebet »fuld tiende« er mere komplekst end almindeligt formodet. Det er vist heller ikke en helt ualmindelig opfattelse, at Roskilde- og Lundebisperne takket være kirkekontrakterne (1171) fik garanteret *fuld* bispetiende (hvilket fra 1188 også gjaldt Slesvigbispen), hvilket igen alt for ofte automatisk identificeres med tiende i kærven, d.v.s. hvert 30. neg.

Ikke mindst på baggrund heraf er det be-

mærkelsesværdigt, at første gang bispetiende mere detaljeret nævnes på Sjælland, sættes den (allerede 1239) i relation til boltallet, hvilket unægtelig tyder i retning af en normering eller fixering, hvilket i hvert fald fra 1306 og middelalderen ud var tilfældet med bispetienden fra Rügen.¹⁵ Omend kirken fra først af havde været principielt imod tiendefixering (udfra tanken om, at ideelt set burde Vorherre være enebestemmende, nemlig gennem høstudbyttet), idet enhver mulig fordel ved et sådant system automatisk ville være til ligeså stor skade for den anden part, åbnede kirkeretten allerede fra før 1200 mulighed for lokale ordninger, såfremt disse påviseligt var til kirkens fordel, og dette synes Europa over at blive reglen, ikke undtagelsen.¹⁶

At Roskildebispens Jordebog lejlighedsvis anfører bispetienden i faste kornmængder pr. sogn, kunne selvfølgelig rent teoretisk skyldes, at der her konkret var tale om årets høstudbytte divideret med 30, selvom det turde være nok så rimeligt med Svend Gissel¹⁷ at antage, at der alene var tale om bispelensmandens indbetalinger, og eventuelt kunne det være denne, der fik fordel af den fulde tiende, såfremt lensbrevet blot stipulerede en fast årlig ydelse. Men så snart vi i senmiddelalderen omsider får konkret kendskab til den sjællandske bispetiende, viser det sig, at der på det gejstlige gods (der desværre er næsten ene om at yde vejledning) i reglen alene ydedes en enkelt tønne havre som bispetiende pr. normalgård, en så ringe ydelse, at den knap og nap kan kaldes *tiendeafløsning*, men snarere en art kirkelig »herlighedsafgift«. I hvert fald bør denne yderst beskedne »bispetiende«¹⁸ bestemt ikke betragtes som norm også for

12. RA, Lensregnskab for Nykøbing len, Den gejstlige jurisdiction 1582/83.

13. For andre falsterske sognes vedkommende anfører lensregnskabets antegnelser diverse afkortninger m.fl. årsager til nedgang i tienden.

14. op.cit.

15. Om tienden i middelalderen se min artikel i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder XVIII (1973), sp. 291 ff.; til den der anførte litteratur burde yderligere have været tilføjet Svend Gissel op.cit.

16. C. 2 X, III 18 (Em. Friedberg II sp. 521); se herom endvidere E. O. Kuujo: Das Zehntwesen in der Erzdiözese Hamburg-Bremen (1949) spec. s. 119 f.

17. op.cit., især 94 f. og s. 100.

18. Roskildebispens Jordebog udg. i Danske Middelalderlige Regnskaber 3 I ved C. A. Christensen (1956); m.h.t. bispegodset s. 360 ff., domkapitlet ib. s. 218 ff. Se også H. J. Helms: Næstved St. Peders Kloster (1940), f.ex. s. 231, 536, 577 o.o.; tilsvarende i Skåne se G. Johannesson: Jordeböcker över Lunde ärkesätets gods vid medeltidens slut (Skånsk senmedeltid och renässans VII, 1953), f.ex. s. 496, 513, 538 ff., jfr. også s. 552.

mensa eller fabrica, da i så fald hundredvis af kirker og præstekald ville være blevet øde på Sjælland. Snarest er der tale om rent lokale ordninger, eventuelt blot tænkt som midlertidige, vel affødt af den senmiddelalderlige agrarkrise, hvor gejstlige tiendebesiddere for en tid kunne give afkald på bispetienden i håb om til gengæld at opretholde landgildeniveauet.¹⁹

Af særlig interesse turde være det eneste kendte eksempel på senmiddelalderlig tiende af sjællandsk verdsligt gods, Næstved bymark 1488,²⁰ hvor der pr. jordstykke skulle ydes 1 pd. korn i landgilde samt det halve i tiende (d.v.s. 4 skæpper til såvel biskop, mensa som fabrica). Og Svend Gissel giver adskillige eksempler på, at tienden længe synes sat lig den halve landgilde;²¹ såfremt vi da regner landgilden som 1/3 af udsæden, d.v.s. tienden som 1/6 deraf, vil med klassisk »trefoldsregning« en sådan teoretisk tiende højst kunne beløbe sig til 1/18 af høstudbyttet (med de sikkert mere realistiske fire fold blot 1/24).

Uanset de utallige usikkerhedsmomenter alle slige beregninger naturligvis indeholder, står ét i hvert fald fast: omend de østdanske bisper principielt havde ret til »fuld bispetiende«, de jysk-fynske blot til afløsningen »biskopsgave«, er der ikke derfor tvingende grund til at antage, at ærkebisp og Roskildebisp nødvendigvis har opnået et større prove-nu. Tiendejura og -principper kunne være nok så uensartede, praxis kan udmærket godt have ført til højst beslægtede resultater.

Som Ejvind Slottved²² så rigtigt har fremhævet, blev det kronen, der 1536 kom til at høste, hvor bisperne 1527 havde sået. Ikke blot betød de gennem reformationen inddragne bispe- og klostergodser en kæmpe-mæssig forøgelse af kronens indtægter; men specielt den nu kronen tilfaldende bispetiende

må – og det uanset om den ydedes i kærven eller efter normtal – i den grad have bidraget til den voldsomme vækst i centralmagtens indkomster, at Kr. Erslevs berømte these fra disputatsen 1879 i ikke ringe grad har ledt forskningen på afveje. Som bekendt hævder Erslev, at kronens indtægter tredobledes som følge af reformationen, omend der naturligvis skal tages hensyn til, at han regner med meget store og særdeles afrundede tal, idet han lader en anslået før-reformatorisk indkomst på ca. 100.000 tdr. korn. vokse til en efter-reformatorisk på ca. 300.000 tdr. korn. Når der den dag i dag hersker en udbredt forestilling om, at kronen i senmiddelalderen nok besad henved 1/6 (15–20%) af landets jord, er denne i hvert fald ikke blevet afsvækket ved Erslevs arbejde; og i den udstrækning en sådan truisme overhovedet anses for nødvendig at bekræfte, kan man ganske simpelt henvise til, at under adelsvælden besad krone og adel rundt regnet hver sin halvdel af landets jord. Når krongodset 1536 tredobledes, må det følgelig tidligere have ligget på henved 1/6.

Faktisk har Erslev her gennem en mindre klar terminologi bedraget også sig selv, idet han automatisk har omregnet »indkomster« til tilsvarende »godsmængder«, og det uanset at en ikke ringe del af kronens gevinst må stamme fra bispetienderne. Ikke blot ejede kronen efter 1536 faktisk den større halvdel af jorden, men idet formentlig en noget større del af kirkegodset, end selv Erslev formodede (han medregner således hverken kapitels- eller altergods m.m.), faktisk kom på adelens hænder, og da som sagt en betydelig, omend uvis del af indtægtstredoblingen hidrørte fra tiender,²³ er det bestemt ikke udelukket, at det førreformatoriske krongods har nærmet sig de 25% af landets jord.

Først fra Christian IV's tid har vi et solidt

19. Per Raslov: Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. århundrede (HT 13 II, 1975, s. 1 ff.); specielt betones, hvorledes udviklingen i afgiftssystemet var bundet til de enkelte godssystemer (således s. 32 ff.). Jfr. hertil også udtrykt afhandling af Erik Ulsig: Ejendomsfordelingen i Odsherred.

20. Repertorium 2. rk. nr. 6281.

21. op.cit. s. 98, jfr. også Hornsherredsundersøgelsen (Det nordiske Ødegårdsprojekt nr. 2, 1977) s. 296 ff.

22. op.cit. s. 77.

23. Kr. Erslev: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede (1879). Ifølge bilag Nr. 4 (ib. s. xliiif.) udgjorde kongetienden af de fire jyske stiftslen 1540, »huar som almugen retferdeligen thiendett«, omkring en fjerdedel af de samlede kgl. indtægter herfra.

materiale at arbejde med, for kongetienden bl.a. i lensregnskaberne, med hensyn til kirketienden i de lange rækker af kirkeregnskaber og for præstetiendens vedkommende i de mange, men måske ikke altfor nøjagtige præsteembedeindberetninger. Men Svend Gissel antyder,²⁴ at specielt kronens midlertidige inddragelse af kirketiender under den nordiske syvårskrig kunne have bidraget til at skabe en vis orden på de mange lokale systemer og givetvis lidet overskuelige forhold.

Dog må det straks slås fast, at vi ikke uden nøje og grundige studier tør slutte fra f.ex. en kendt kongetiende til kirke- eller præstetiende. Det turde være en udbredt fornemmelse, at medens kronen af administrative (vel ikke mindst revisionsmæssige) årsager tidligt fristedes til at bortforpagte sine mange tiender, måtte omvendt præsten som en i sognet boende landbruger i langt højere grad have mulighed for og interesse i at opkræve sin »fulde tiende«, d.v.s. i kærven. Fabricatienden har derimod trods det særdeles gode kildemateriale ikke påkaldt sig så stor interesse, hvorfor det kan være på sin plads at tage udgangspunktet her, specielt i det næsten overvældende jyske kirkeregnskabsmateriale.²⁵

Naturligvis må man erindre, at disse jyske kirkeregnskaber – ligesåvel som lensregnskaberne – normalt er »revisionsexemplarer«, d.v.s. at de ikke nødvendigvis afspejler, hvad der »i virkeligheden« skete i sognet, men er

ført således, at værgerne (gerne to af sognets bedste bønder) kunne få godkendt deres embedsførelse.

Som kirkens vigtigste indkomst anføres ufravigeligt tienden, men desværre uden at dette giver os nogen som helst vejledning med hensyn til høstudbytte, dyrket areal, foldudbytte, prisudvikling m.m. Thi hvert sogn er sat til et *normtal*, en fastsat kornmængde,²⁶ der lejlighedsvis kunne ændres (vel i takt med ændrede økonomiske, d.v.s. landbrugsmæssige forudsætninger), og hvert år fastsætter respektive myndigheder (med tiden stiftsøvrigheden) *kapitelstaxten*, således at kirkeregskabet som hovedindtægt simpelthen anfører *normtal* ganget med *kapitelstaxten*. I Århus stifts tamperretsprotokol²⁷ 1645–90 findes således en lang række *kapitelstaxtsfastsættelser*, der i årene 1649 til 1662 (med en lakune fra krigsårene) omkring midfaste noterer årets *taxt* (se bilag II), og går vi derpå til Dalbønder sogns kirkeregnskabsbog (Gerlev hd.), kan vi ved såre simple udregninger konstatere, at kirkeværgerne her år efter år med absolut nøjagtighed fulgte myndighedernes påbud (se bilag II).

Der er vist almindelig enighed om, at *kapitelstaxten* – under behørigt hensyn til den generelle prisudvikling – normalt må have ligget i underkanten af markedsprisen, eventuelt med en udjævnende tendens overfor altfor voldsomme prisudsving.²⁸ Det er i

24. op.cit. s. 95.

25. Foruden egne studier især i hardsysselske kirkeregnskaber har jeg haft god hjælp af en række specialer udarbejdet på grundlag af jyske kirkeregnskaber:

Anemette Schottmann Christensen: Administrationen af sognekirkerne i Thyssyl 1583–1677 (1973).

Christen Klit: En redegørelse for kirkeadministrationen og kirkernes økonomi i Vandfuld herred 1584–1653 (1971).

Hanne Thorup Møller: De vendsysselske sognekirkers administration 1636–77 (1972).

Birthe Mosegaard Nielsen: Skanderborgens kirker 1604–62, med særligt henblik på bygningsreparation og inventaranskaffelse (1971), delvis publ. i Århus Stifts Årbøger 1972–73 s. 57 ff.

Inge Toftthøj Nielsen: Kirkeværgerne og deres stilling i administrationen af Koldinghus lens kirker ca. 1580–1660 (1971), delvis publ. i Vejle Amts Årbøger 1972 s. 122 ff.

26. Det er dog rimeligt at antage, at kornsorternes indbyrdes forhold afspejler deres reelle udbredelse på pågældende egn (i hvert fald på det, som regel ukendte tidspunkt, da normen blev fastsat). På grundlag af Hardsyssels kirketiender konstaterer man således, at byggen dominerer ved Limfjordens og Ringkøbing Fjords bredder samt et stykke ind langs ådalene, ja i de fleste af Vandfuld hd.'s sogne ydes der udelukkende byg. Omvendt var rugen fremherskende i Hamrum hd. og tilgrænsende dele af naboherreder (omend aldrig totalt dominerende, så dog en 60–80% af tienden), medens et næsten »halvmåneformet« mellembælte havde en ret ligelig fordeling på de to hovedkornsorter; d.v.s. et resultat (90 af 101 landkirkers regnskaber er bevaret fra Christian IV's tid), der i sine hovedtræk svarer tydeligt til et nutidigt jordbundskort.

27. LA Njl., C 3 nr. 2248.

28. Således senest Jens Holmgård i *Historie 2:XII* (1978) s. 336.

Bilag II
Kapitelstaxter

År	<i>Århus kapitels prot.</i> mk. pr. td.*			<i>Dalbnyeder KRBog</i> β pr. skp.*		
	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1649	13	9	4	26	18	8
1650	18	12	6	36	24	12
1651	17	11	5	34	22	10
1652	18	12	5 ^{1/2}	36	24	11
1653	17	13	6	34	26	12
1654	7 ^{1/2}	6 ^{1/2}	3 ^{1/4}	15	13	6 ^{1/2}
1655	4	4 ^{1/4}	2 ^{1/4}	8	8 ^{1/2}	4 ^{1/2}
1656	6	6	3	12	12	6
1657	8	8	5	16	16	10
—						
—						
1661	14	12	6	28	24	12
1662	22	15	6	44	30	12

* Idet der går 8 skpr. på tønden og 16 β på marken, bliver forholdet mellem mk./td. og β/skp. som én til to (1–2).

hvert fald bemærkelsesværdigt, at uanset de givetvis stærkt svingende kornpriser ses de ansvarlige kirkeværgere så at sige aldrig at opnå (endsige ansøge om) nedslag i de meget betydelige summer (kapitelstaxt gange kirkens tiendenormtal), de år efter år skulle stå til regnskab for.²⁹ Formentlig er årsagen hertil den nærliggende, at med en kapitelstaxt fastsat i underkanten af markedsprisen ville værgerne – til gengæld for deres indtil Store Reces principielt ikke-honorerede arbejde – normalt kunne opnå en så betydelig gevinst ved at sælge kornet til en markedspris, der lå højere end den taxt, de var forpligtede til at kreditere kirken, således at de, såfremt de et enkelt år undtagelsesvis ikke kunne opnå kapitelstaxten for kornet, da sagtens kunne bære dette beskedne og sjældent forekommende tab.

Nu kunne man i og for sig rent logisk forestille sig, at kirkeværgernes (respektive kirketiendeforpagtneres) reelle gevinst lå i, at de eventuelt modtog tienden i kærven, »den fulde tiende«, d.v.s. hvert 30. neg, men blot afregnede med det fixerede og normalt betydeligt lavere normtal. I betragtning af, at kir-

keværgerne som anført ikke blot havde fordelene ved differencen mellem kapitelstaxt og markedspris, men derudover havde den – ikke mindst i ældre tid givet væsentlige – fordel at have et eventuelt »kasseoverskud« til disposition, virker dette dog lidet sandsynligt; thi idet sognets bønder efter loven havde fortrinsret til kollektivt at fæste kirketienden, turde det på forhånd være rimeligst at gå ud fra, at denne fixerede tiende igen var repareret ud på landsbyer og derefter igen på de enkelte brug, f.ex. ved hjælp af de bol- eller ottingtal, der var grundlaget for den middelalderlige biskopsgave, ganske som biskopsgaven på Falster endnu i 1580'erne var det (jfr. ovf. s. 4 f).

Naturligvis kunne man igen forestille sig, at tiendeforpagtere udenfor kredsen af sognets bønder (adelsmænd, præster, fogeder m.fl.) kunne lukrere af en sådan forskel mellem fuld tiende (i kærven) og normtal (i skæppen), hvilket da blot gør det mildest talt uforståeligt, at bønderne ikke konsekvent forlangte at fæste deres egen tiende. Men selvom kapitelstaxten lå i faste rammer, kunne normtalene lejlighedsvis ændres, specielt ved fæster-

29. Et enkelt tilfælde (1670) findes i Vendsyssel (jfr. note 25).

skifte,³⁰ men formentlig oftest af højst reelle årsager; i Thy fik således Tved kirke nedslag i sit normtal 1669 og atter 1670, hvorefter det lavere tal blev permanent, hvilket antyder et forringet økonomisk grundlag (mon sandflugt?). Omvendt forhøjes Jannerup kirkes normtal, og efter at Agger sogn i flere år (fra 1664/65) slet ikke havde ydet kirketiende, opførte det totalt at eksistere fra 1677, idet stormflod m.m. simpelthen havde »nedlagt« det.³¹

Idet kongetienderne gerne var om ikke identiske med, så dog i hvert fald i samme niveau som de kendte kirketiender, er det følgende også her særdeles sandsynligt, at den reelle fordel ved at have en kongetiende i fæste ikke lå i en såre tvivlsom difference mellem modtaget (»fuld«) tiende og den lavere (normerede) fæsteafgift, men – ligesom vedrørende kirketienden – lå i forskellen mellem kapitalstaxt og markedspris. Forhåbentlig er det nu givet, at de mange kendte *normerede* konge- og kirketiender ikke kan være til stor hjælp vedrørende foldudbytteberegninger o.m.a. Derimod må præstetienden behandles særskilt, da præsten som sagt som boende i sognet med personligt kendskab til dets agrarforhold og årlige høststudbytte tænkeligt kunne se sin fordel i at kræve lovens ord om, at tiende skulle ydes i kærven, opfyldt, således 9/7 1593, gentaget 21/2 1596 og derefter i Lille Reces 1615 § 7 og Store Reces 1643 I-4-45, en evindelig opremsning, der gør det på sin plads at erindre om maximen: Gesetze sind keine Vorgänge.

Medens den ovenomtalte Falsterliste fra reformationstiden kunne begrunde en formodning om, at præsterne der – i hvert fald *anno presenti*³² – modtog tienden i kærven, er det bemærkelsesværdigt, at de talrige efterreformatoriske præsteindberetninger m.m. normalt kan angive præstens tiende som et fast tal, hvilket ydermere ofte viser ganske god overensstemmelse med konge- og kirketi-

enders normtal, så snart disse dukker op. Naturligvis kunne også dette forklares derved, at når præsten stilledes overfor kravet om i indberetningsform at skulle opgive, hvor meget hans tiende »normalt« kunne beløbe sig til, da opgav f.ex. normtallet for kirketienden som et »rimeligt« beløb, hvilket myndighederne måtte acceptere. Omvendt kunne man forestille sig, at de jyske lensmænd, da de efter reformationen skulle fuldføre bispernes arbejde med at få den »fulde« bispetiende gennemført, gerne henvendte sig til sognepræster og kirkeværger for at få vejledning om, hvad sognet i hvert fald burde kunne yde.

Specielt for Vardesyssels vedkommende (Ribe stift) er vi i den lykkelige situation at have tal, der går helt tilbage til reformations-tiden (se bilag III), for kongetienden 1537, præstetienden 1538 samt to kirketiendenumtal fra 1587 og ca. 1608 (samt for enkelte sogne desuden kongetienden 1560).³³

Vel kan ved første øjekast variationer og forskelle synes nok så karakteristiske som overensstemmelser; men som i alt væsentligt kongetienden 1537 er identisk med præstetienden det følgende år, er tilsvarende opgivelserne i de to kirketiendelister fra henholdsvis før og efter 1600 i ensartet niveau, og alt i alt er der snarest tale om langtidsændringer end et afvigende grundlag for påligningen af de forskellige tiendeandele.

Af de her anførte 28 kirker har ganske vist alene Horne (Øster hd.) en fuldstændig uændret tiendesats, og det uanset tid eller tiendemodtager. Men ej heller sogne som Vium, Nør-Bork, Lyne (Nørre hd.), Ølgod, Torstrup, Hodde (Øster hd.) eller Kvong (Vester hd.) giver grundlag for at antage andet end lejlighedsvis småjusteringer; og at der bag Viiums konge- og præstetienders (1537 og 1538) beskedne fald fra 18 til kirketiendens 16 ørte (såvel 1587 som ca. 1608) virkelig lå en langtidsændring, bekræftes ved angivelsen af kongetienden 1560 til netop »mid-

30. Således enkelte eksempler i Vendsyssel (jfr. note 25).

31. Vedr. eksemplerne fra Thy se note 25.

32. Det synes i hvert fald tilfældet 1537 i Ønslev sogn, se I. Barfod: Den falsterske Gejstlighed II (1854) s. 555 note 2.

33. Da 1537-listen mangler Gjørding hd., medens Malt hd. så at sige intet yder, og Skast hd. desværre benytter et tøndemål, der ydermere specificerer rug og byg (hvilket vanskeliggør sammenligning med de senere uspecificerede ørte-tal), er i bilag III alene de tre Horne hdr.'s landsogne opført.

deltallet« 17 ørte. Omvendt steg Lynes tiende fra (1537) knap 15 (og 1538 nøjagtigt 15) ørte til (1587) hele 18 ørte, medens 1560 også her repræsenterer »et trin på vejen« med 16 ørte, og efter alt at dømme var denne stigning mere, end sognet kunne bære, idet kirketienden i 17. årh. igen sættes ned til netop de 16 ørte.

Flere af de største udsving, herunder specielt nedsættelser, kan eventuelt stå i forbindelse med sandflugt, ændrede sognegrænser, administrative begunstigelser o.m.a. Men i betragtning af vanskelighederne ved at fastsætte et »rimeligt« normtal (idet yderes og modtages interessers jo var mildest talt divergerende) er der intet urimeligt i at gå ud fra, at tiendefæstekontrakter m.fl. aftaler fortsat medførte justeringer. Vel kan Ansagers (Øster hd.) stigning – og det vel at mærke vedrørende kirketienden – fra 1587 til 17. årh. fra 19 til 24 ørte virke formidabel, og det ikke mindst på baggrund af de foregående 50 års ensartede niveau (med en ubetydelig stigning fra 18 til 19 ørte); men når omvendt Hennes (Vester hd.) tiende faldt fra 27 til blot 18 ørte, angiver netop her sysselprovstens register fra 17. årh. udtrykkeligt, at dette var altfor lavt, hvorfor Hennes tiende ved førstkommande ledighed skulle sættes op (til 19 ørte).³⁴ Og tilsvarende siges det i 17. årh. om Janderup (Vester hd.), hvis kongetiende (på over 26 ørte) 1537 synes urimelig høj på baggrund af en præstetiende 1538 på blot 20 og senere kirketiender på endog kun 19 ørte, at tienden »er mere end dobbelt så god«,³⁵ givet et erindringsnotat med henblik på siden at forsøge tiendeydelsen hævet.

Er det således evident, at sådanne tiendefortegnelser – og det uanset om der er tale om konge-, præste- eller kirketiender – så at sige altid repræsenterer *normal*, er der også god grund til at formode, at i hvert fald kirketienden – og formentlig ofte også kongetienden – igen repartieredes ud på de enkelte brugere, der – hvis ikke andet klart påvises – næppe

har ydet en større samlet tiende, end normaltallet angiver. Som ovenantydnet har forskningen derimod ofte antydnet, at uanset kildeværdien af præstetiendefortegnelser kan netop sognepræsten tit og ofte have været interesseret i at opnå »fuld« tiende, d.v.s. i kærven.

Spredt i lokalhistoriske årbøger findes ofte fortællinger om stridbare eller ulykkelige præsters problemer med deres sognefolk, gennem hvilke vi ikke sjældent kan komme bagom de normative kilder til realiteterne. I 1620'erne forlangte således den Ballumpræst tiende i kærven af det vel at mærke meget rige sogn³⁶ med det resultat, at bønderne sluttelig fik ham vippet ud af embedet. Noget kan tyde på, at sønderjyske præster i og for sig ikke altid regnede med derved at opnå et større provenu; men specielt i denne studeavlsegn havde strået en betydelig foderværdi. Interessant er i hvert fald præstens påstand om, at han alene fik »en ganske ringe tiendekorn af hver helgård« på blot 16 skæpper korn; men da der i selve Ballum var 48 helgårde, modtog præsten således hele 64 ørte (med 12 skæpper på ørten), hvoraf han dog skulle levere de 48 ørte til domkapitlet, og selvom han yderligere skulle af med 9 tønder til formandens enke, fik han dog af resten af sognet næsten 26 ørte, d.v.s., at han i sammenligning med Horne herreds præster ikke var så ringe stillet.

Af speciel interesse er her til sammenligning en række præsteembedsoversigter fra Vestslesvig i 17. årh.,³⁷ der på én gang bekræfter, at forholdene ikke blot kunne skifte fra sogn til sogn, men sandelig også *indenfor* samme sogn, samt at »den fulde tiende« ikke nødvendigvis var så fordelagtig for modtageren, som ofte antaget. Ballumpræstens nabo i Mjolden fik således sin tiende i kærven, hvorfor han klager gudsjammerligt over, at oversvømmelser m.m. bevirkede, at han gerne blot fik det halve af, hvad hans lykkeligere nabo modtog. Da de sammen delte præstetienden af Forballum, var der her et direkte

34. Fra Ribe Amt 1940–43 s. 233.

35. Ibid. s. 228.

36. Se herom Ole Karup Pedersen i Sønderjyske Årbøger 1959, spec. s. 13 med henvisning til det af Johan Hvidtfeldt fremlagte kildemateriale ibid. 1941, s. 94 ff.

37. Thade Petersen ibid. 1930 s. 62 ff. Indberetninger fra årene 1649 og 1693.

Bilag III

Bilag III	Konge	Præst	Konge	Kirke	Kirke
<i>Nørre hd.</i>	1537	1538	(1560)	1587	ca.1608
Vium	18	18	17	16	16
Hemmet	24	24		17	17
S-Bork	23 ^{1/2}	—	17+12 skp.	20	20
N-Bork	16	17 ^{1/2}	16	16	16
Oddum	23	20	22	24	24
Egvad	18 ^{1/2} +2 skp.	10	18	22	22
Lyne	15÷2 skp.	15	16	18	16
Hoven	10 ^{1/2}	—	9	14	14
Strellev	17	x	15 ^{1/2}	15	11
Lønborg	29 (?)	—	31–33 (?)	32	32
<i>Øster hd.</i>					
Ølgod	32	x		30	30
Ansager	18	18		19	24
Horne	19	19	19	19	19
Torstrup	11 ^{1/2}	11 ^{1/2}		11	11
Hodde	10	10		9	9
Tistrup	16	16		12	14
<i>Vester hd.</i>					
Henne	27	27		18	18(19)
Lønne	11	11		7	7
N-Nebel	26	26		18	18
Lunde	22	22		17	17
Lydum	14	14 ^a		9	11
Janderup	26+4 skp.	20		19	19
Aal	32+5 skp.	26		21	21
Ho	2+2 skp.	} 5 (?)		4	4
Oksby	4 ^{1/2} +2 skp.			9	9
Ovtrup	26	26		21	22
Kvong	11	x		13	12
Billum	21+6 skp.	20		17	17

^a vist rettet fra: 10

Kilder: 1537 RA, Reg. 108 A pk. 53 læg j.

1538 RA, Ribe bispearkiv: Register på sognepræsters ejendom og rente udi Vardesyssel (jfr. LA Njl. C 4 nr. 638).

1560 Kh. Saml. 2 III s. 339.

1587 RA, Ribe kapitels arkiv, Anders Sørensen Vedels kirkeregnskab.

ca. 1608: H. K. Kristensen i Fra Ribe Amt 1940–43 s. 89–117 og s. 228–46.

sammenligningsgrundlag mellem Ballumpræstens aftalte 4 ørte og Mjoldenpræstens anslåede optimum på 3 tønder byg »og henvend 12 skæpper havre, men forgangen høst og mange flere åringer ej bekom jeg halvparten«!³⁸

I Døstrup sogn havde kirkeregnskabsrevi-

soren truffet aftale med sognet om et normalt på 44 ørte korn til kirken, medens præsten 1643 »for tag og forings skyld« tog sin tiende i kærven: »kan sommetider få ligeså meget ren korn, undertiden mindre og undertiden en ringe ting mere, ligesom Gud lader året vokse til« i smuk overensstemmelse med middelal-

38. Ibid. s. 66 f.

derlig tiendeideologi. Men i 1693 er præsten dog nået til den erkendelse, at det kun er i usædvanligt gode år, at han kan opnå ligeså meget tiende i kærven, som kirken fik i skæppen.³⁹ Da Randeruppræsten 1649 er ny, har han svært ved at afgøre, om hans tiende i kærven »normalt« kan beløbe sig til ligeså meget som den aftalte (normerede) kirketien- de; men han har dog nået at erfare, at vand- flod kunne ramme hårdt, og 1693 hævdes, at han alene kunne få en tønde, hver gang kirken fik en ørte.⁴⁰ Og på Rønmø hævder præsten, at han ved at få sin tiende i kærven er ganske overladt til bøndernes forgodtbefindende.⁴¹

Hertil må også bemærkes Skast herreds Tingbogs⁴² yderst ringe interesse for tiende- spørgsmål, så meget mere significant, som en udbredt tiende i kærven med alle de heri ind- byggede problemer (ligefra rent snyderi på mængde eller kvalitet, ulovlig indkøren af korn fra marken etc. etc.) burde gøre sig gæl- dende i retslivet.⁴³ Men såfremt tiende over- hovedet omtales, er det så at sige alene prin- cipper, respektive regulære restancesager, d.v.s., at yderen kan være bagud med, hvad han efter aftale eller sædvane burde yde, hvil- ket tilmed sjældent bestrides.

I betragtning af, at kirkeregnskaberne fra Thy og Hardsyssel vidner om betydelig sta- bilitet i 1630'erne, er det derfor muligt, at de mange pludseligt opdukkende retssager i Skast herred⁴⁴ sidst i tiåret alene har lokale årsager, f.ex. som en udløber af den store

vandflod 1634? Men når tingbogen bliver til- strækkelig detaljeret, fremgår det klart, at det gerne drejede sig om restancer, der normalt forudsatte en »tingsel«, d.v.s. en overens- komst eller aftale om, hvor meget pågældende landbruger skulle yde til præst, kirke⁴⁵ eller krone,⁴⁶ samt at de tiendeydere, der under påberåbelse af fattigdom opsagde deres ting- sel, dermed henviste tiendemodtageren til selv »at tage sin rettighed på ageren«, hvilket på det nærmeste virker som et pressionsmid- del for derved at tvinge tiendemodtageren til at indgå i realitetsdrøftelser om en nyaftale.⁴⁷

Som ikke mindst de ovenanførte eksempler på sønderjyske præsters tiende problemer viser det, turde fordelene ved den »fulde tien- de« være af begrænset omfang. Er det end korrekt, at tiende i kærven »logisk set« må være større end den aftalte (normerede) tien- de i skæppen, var livets realiteter nu engang anderledes. Selvfølgelig må der være en diffe- rence mellem fuld og normeret tiende, på én gang det *tab*, tiendemodtageren måtte ofre for at få tiendeyderne til at gå med til en fast årlig afgift (og for disse en »forsikring« imod selv under ringe høstår at komme til at betale væ- sentligt mere end »den fulde tiende«), og den *gevinst*, tiendemodtageren måtte betale for at han kunne være sikret en *fast* og vel at mærke *administrationsomkostningsfri* indtægt.⁴⁸

Ikke mindst det 16. århundredes expande- rende statsmagt med dens stærkt øgede revi- sionsproblemer har i stigende grad ønsket fa-

39. Ibid. s. 70 f.

40. Ibid. s. 76 f.

41. Ibid. s. 79 f.

42. Poul Rasmussen: Skast Herreds Tingbøger 1636–40 samt registerbind (1956–69).

43. I Åsum hd. synes præsterne oftest at få tienden i kærven, tingbogen 1640–48 (udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, 1956–62) f.ex. 1643:166 og 1647:192 med noter. Et eksempel på kvalitetsproblemer (subsidiært krav om betaling efter kapitelskøb) se Sokkelund Herreds tingbog 1621–27 (udg. Karen Marie Olsen og Ole Karup Peder- sen, 1956 ff.) 1637:9, 33 og 109.

44. Skast Herreds Tingbog 1639:216, 300, 310, 358 samt 1640:120.

45. Ibid. 1639:310, 358.

46. Ibid. 1639:216, 1640:120.

47. Ibid. 1639:310, 358.

48. Rent bortset fra de utallige praktiske problemer ved at skulle indsamle de modtageren tilkommende neg på marken (og selv præsten kunne ikke være alle steder på én gang) kommer hertil en lang række traditionelt til fuld tiende hørende »omkostninger« som gæstebud, tiendeøl, transport, tærskning, skriverværkøbe o.m.a., se herom Svend Gissel op.cit. s. 101.

ste og vel at mærke *forudsigelige* indtægter⁴⁹ i stedet for deltagelse i det lotteri, som tiende i kærven nu engang var.

Såvel tiendeydere som -modtagere har naturligvis med interesse fulgt fastsættelsen af tiendeniveau'et; ændringer i det dyrkede areal ville – med nogen forsinkelse – også slå igennem ved fornyede og regulerede aftaler. Man har kunnet jævnføre med forholdene i nabosogne og sammenligne sognets egne tre tiendeparter, hvorfor almindelige rimelighedssynspunkter (herunder vel også en rent praktisk hensyntagen til lokal skik og brug, boltal, ottinger m.m.) i det lange løb burde virke henimod en relativt ensartet udvikling. Det er således bestemt ikke urimeligt at antage, at der var et (efter datidens opfattelse NB) rimeligt forhold mellem det gennemsnitlige høstudbytte og den fixerede tiendeydelse, på samme måde som landgilden naturligvis i princippet bør stå i et rimeligt forhold til jordens ydeevne og dermed *indirekte* til høstudbyttet, og følgelig er tienden naturligvis i sidste instans (men heller ikke i højere grad) relateret til jorden og dens afkastning.

Såfremt vi indser, at relationerne er af en sådan natur, får vi også en vis mulighed for at forstå de funktionelle realiteter bag den traditionelle *trefoldsregning*. Thi ligesom kapitelstaxten måtte baseres på en udjævrende gennemsnitsberegning på *laveste niveau* (d.v.s. i underkanten af »det normale«), vil i praxis en foldberegning på tre (3) være et realistisk udgangspunkt for f.ex. landgildeberegninger. Nyere forskning er – på ofte højst varierende præmisser⁵⁰ – i stigende grad af den overbevisning, at »det normale foldudbytte« må have været højere, f.ex. fire; eller sagt på en anden måde: hvis foldudbyttet »normalt« svingede mellem 3 og 5, ville anvendelsen af *laveste*

normgennemsnit bevirke, at alle på et sådant grundlag beregnede og aftalte ydelser så at sige altid kunne udredes. Hvis derimod omvendt de berømte tre fold virkelig havde været det reelle gennemsnit, måtte de vanlige variationer – der vel at mærke hver anden gang medførte lavere udbytte – have resulteret i utallige ansøgninger og en uendelig strøm af krav om midlertidige nedsættelser, afslag etc.

Med den samme »logik«, som så ofte har præget foldudbytte-diskussionerne, måtte man kunne forudsætte, at det anvendte »normalt« (det være sig for foldudbytte eller for den sags skyld tiende) var virkelig *holdbart*, bortset fra helt ekstraordinære situationer, hvor der de facto var tale om misvækst, formentlig netop når det reelle høstudbytte undtagelsesvis sank faretruende under laveste normgennemsnit, d.v.s. det magiske tretal.

Er det således på sin plads nok engang at erindre om den i indledningen citerede advarsel imod at benytte tiendetal, f.ex. til foldudbytteberegninger og andet, uden en nøjere kritisk prøvelse, må det til gengæld fastholdes, at tienden fortsat er af allerstørste historisk betydning. For bønderne var og blev den en væsentlig ydelse at lægge oveni deres landgilde, skatter m.fl. forpligtelser; for modtageren en lige så væsentlig indtægt, og det uanset om det var kronen, præsterne eller sognekirkerne. Hertil skal også anføres de beneficeringer, hvorved adskillige »milde stiftelser« i hovedsagen opretholdtes. Men også »social-historisk« har tienden haft betydning, og det lige fra de storbønder, der som kirkeværger eller tiendefæstere kunne have fordel af at administrere kirketiender, til den lavel, der uden mulighed for at deltage i kapløbet om forleninger, endsige om de »trøstpræmier«, som de talrige i kronens patronat værende

49. Jfr. hvorledes regnskabslenets sejrsgang under Christian III snart afløses af en trang til at sætte stedse flere len på afgift, se Kr. Erslev op.cit. s. 169.

50. Blandt de mange forslag er jeg personligt til nu mest overbevist af F. Skrubbeltrangs »sandsynlighedsargument«, se samme: Det danske Landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 59.

kapitelspræbender udgjorde,⁵¹ dog kunne håbe at opnå i hvert fald en forlening med eller et fæste af en kongetiende, ja for mangen forarmet lavadel har en sådan tiendetildeling formentlig udgjort den sidste chance for en hæderlig alderdom.

Endelig skal nævnes, at tiendens store samfundsmæssige betydning fremgår af den rolle, som specielt kapitelstaxten kom til at få, denne »pristalslignende« norm, der blev afgørende for mange offentlige ydelser. I betragtning af den betydning, som de i Statistiske Meddelelser 1904 publicerede kapitelstaxter

har haft for forskningen, bør det sluttelig understreges, at disse⁵² i hovedsagen er udarbejdet på grundlag af administrative oversigter, secundært og ikke-kontrolleret materiale, og at de vist nok netop derfor alene kan føre den sjællandske kapitelstaxt tilbage til år 1600, medens resten af landet først begynder ca. 1660, skønt primærmateriale (herunder specielt kirkeregnskaberne) tillader os at følge taxterne (og det vel at mærke de i praxis anvendte) i f.ex. Hard- og Thysysler tilbage til 1580'erne.

-
51. Betydningen af disse (hvortil gerne hørte betydelige tiender) som embedsløn, respektive advancementsstillinger m.v. for vorde topebmedsmænd er til nu alt for overset, idet forskningen takket være Kr. Erslevs magistrale indsats (op.cit.) har begrænset sig til at studere intern adelsmobilitet på grundlag af lenstildelinger. Mangen karrierelysten ung adelsmand har utvivlsomt ofte foretrukket et godt dansk kapitelsembede fremfor et norsk len. Se herom (utrykt) speciale af Ole Wilhelm Quistgaard Bay: *Anvendelse af danske Kapitelsbeneficier som kongelige Forleninger 1536–1645* (1979).
52. Statistiske Meddelelser 4 XV »Kapitelstakster i ældre og nyere Tid« (1904) indrømmer, at »Kilderne tør vel ikke siges at være helt udnyttede«, samt at netop det ældste (sjællandske) materiale helt beror på Scharlings »Pengeens synkende Værdi« (1869), omend netop denne (s. 235) klart fastslår discrepanserne mellem samlinger (»trykte fortegnelser«) og de f.ex. i diverse sjællandske kirkeregnskaber fundne konkrete tal (ib. s. 235).